

پنجابی شعر ریت دی ونک: کسب نامہ

ڈاکٹر عاصمہ قادری ☆

Abstract:

Kasb Nama is a popular genre in classical Punjabi Poetry. Kasb Namas recount the ways and means which constitute a trade or profession. The present essay discusses some Kasb Namas by eminent poets bringing out the metaphorical elements in them; these are then related to the metaphysical and moral outlook of the poets. The essay seeks to point out the inherent emphasis in Kasb Namas on the social significance of the work of low caste artisans and menial labourers

پنجابی شعر ادب وچ کسب نامے وڈی گنتی وچ لکھے ملدے نیں۔ کجھ کسب نامیاں دیاں
ونگیاں توں ایس صنف دی بُترتے موضوع دے کھلارنوں سمجھن دا آہر کیتا گیا ہے۔ کسب نامہ پنجابی
ادب دی اک وڈی صنف ہے۔ مختلف کسباں دے بارے لکھے کسب نامیاں دے نام اوہناں کسباں
دے ناواں تے ہوندے نیں۔ مشہور کسب نامے لوہار نامہ، چوہڑی نامہ تے بافندہ نامہ ہن۔ اوہ
جلاہی، گجری تے جمیاری نیں۔ چوہڑیاں دے کم بارے جو کسب نامے لکھے گئے اوہ چوہڑی نامے
یا چوہڑی نامے اکھواندے نیں۔ جولاہیاں دے کم بارے لکھی جان والی تخلیق بافندہ نامہ اکھواندی اے
بافندہ، بافتن مصدر توں اے۔ فارسی لفظ اے۔ بافندہ دا مطلب اے اُنن والا۔ ”جلاہی“ دے سرنوایں
نال لکھیا کسب نامہ وی جلاہیاں دے کم دا ویرا کردا اے۔ اینج ای گجراں دے کم دے حوالے نال
”گجری“ تے جمیاریاں (چڑے دا کم کرن والے) دے کم لئی ”جمیاری“ لکھی گئی۔

ڈاکٹر رتن سنگھ جگی ”کسب نامے“ بارے لکھدے ہن:
 ”ایہہ پنجابی کو تادی اک ودھا ہے۔ جس راہیں بھن بھن دے اتے زندگی
 دے حالات بارے شلا گھا۔ یوکت ورن ہوندی ہے۔ احمد یار دے کسب نامے
 پراپت ہن۔ 1- کسب نامہ دُرود گراں (ترکھاناں)، 2- کسب نامہ حدود گراں
 (لوہاراں)، 3- کسب نامہ لہاراں، 4- کسب نامہ دھوبیاں، 5- کسب نامہ
 درجیاں اتے 6- کسب نامہ قصائیاں آد۔ (1)

i- لوہار نامہ

احمد یار مرالوی دے لکھے ”کسب نامہ لوہاراں“ وچ لوہاراں دے کسب نوں وڈیا نیا گیا ہے۔
 حمد، نعت تے منقبت لکھن پنچھوں شاعر نے اس کسب نوں حضرت آدم توں شروع کیتا ہے۔ پھیر ایس
 کسب نوں کامیاب بناون دے گرد سے نیں۔ لوہاراں دے کسب وچ ورتے جان والے اوزاراں نوں
 وی رزماں نال ورتیا ہے۔ نال نال قرآنی آیتیاں وی دیتیاں نیں۔ لوہاراں دے کسب دے باراں فرض
 گنوائے نیں جیہناں نوں پورا کرن نال اس کم وچ برکت ہوندی اے۔ کسب کوئی وی مندا نہیں ہوندا۔
 جے نیک نیتی نال کم کیتا جاوے تاں کسب باعزت ہے۔ پر نیت دی خرابی ہی کسب نوں ماڑا تے کمائی
 نوں حرام بناؤندی ہے۔ کسے بندے دے چنگایاں مندا ہوون دی ونڈ کسب اتے نہیں کیتی جاسکدی
 کیوں جے کسب کوئی وی ماڑا نہیں ہوندا تے لوہاراں دے کسب دی نینہہ وی پیغمبراں نے رکھی:

کامل کسب لوہاراں والا جس لایا پھل پایا	لوہا، الرہ ذکر بدن دا کھلاں آہرن تاپیا
اُستا کار دوکان لئیندے بیٹھے پھڑکے سٹھی	کوئلے غفلت دی وا بھکھدے دو نیناں دی کھنی
اوہلا کر کے مار ہتھوڑا زہد ریاضت والا	مت چنگاں اڈن تے تیرا ہو جاوے منہ کالا
دندے الرہ ذکر قلب دا مُرشد پکڑ ہوائی	اچھل وداناں وانگ برے تے کوڑا ہونویں بھائی
آؤن ڈنگے ترکلے والے جے سومارن بولے	بولا ہور ہولو ہے وانگوں فلک ہو جاوے کولے
ایہہ لوہا محبت والا جاں آوے تے کٹے	دو نیناں دی ٹومب بھکھا کے ہنجدے وچ سٹے
کوڑا لوہا ہے دل میرا ناہیں مٹھا تھیوے	میرا ہادی کھوٹ ونجاوے شاہلا نوشہ جیوے

کڈ لوں غبار دے دا اگدوں پھڑے صفائی
ورمہ وگدا لایاں والا مُرشد کافی لائی
آہرن کامل عشق بھکھایا شوق پے چولیس
ان پون کوئی راہ نہ جانے آن پیاوے گلیں
چوسا پھیر اتاریں اڑیا دل نوں آوے صافی
کافی تینوں جے چت رکھیں یار میرے دی کافی (2)

ii- چوہڑی نامہ

چوہڑی نامہ اک خاص کسب نال جڑی ہوئی صنف اے۔ کسب دی علامتی سمجھ پاروں ای ایہہ صنف بنی اے۔ اساڈے کلاسیکی شاعراں نے ایس صنف نوں شاعری لئی ورت کے تے آپنے آپ نوں چوہڑیاں بھنگن آکھ کے ایس کم نوں وڈیا نیا اے۔ چوہڑی نامے پورے پورے دی لکھے گئے نیں۔ کدھرے شاعراں نے سینت وچ وی گل کیتی اے۔ شاہ حسین دی کافی ہے:

چوہڑی ہاں دربار دی
دھیان دی چھبلی، گیان دا جھاڑو، کام کرودھ نت جھاڑ دی
قاضی جانے، سانوں حاکم جانے، ساتھ فارغ خطی وگار دی
کل جانے، ارمہتہ جانے، میں ٹہل کراں سرکار دی
کہے حسین فقیر نمانا، طلب تیرے دیدار دی (3)

مشہور چوہڑی نامہ وارث شاہ دے نام نال منسوب ہے۔ وارث شاہ دے چوہڑی نامے دی تعریف میاں محمد بخش نے سیف الملوک وچ انج کیتی اے۔

وارث شاہ سخن دا وارث نندے کون اوہناں نوں
حرف اوہدے تے اُننگی دھرنی ناہیں قدر اسانوں
جیہوی اوس چوہڑی آکھی، جے سمجھے کوئی ساری
ہک ہک سخن اندر خوشبوئیں وانگ مہلاں دی کھاری (4)

وارث شاہ دی ایس لکھت بارے عالماں وچکار بحث چلدی رہی ہے۔ ایہہ ”چوہڑی“ وارث شاہ دی تصنیف ہے یاں کسے ہوردی؟ سید سبط الحسن ضمیمہ ہوراں اس گل تے ڈھیر بحث کیتی ہے۔ اوہناں ڈاکٹر کلیر سنگھ کانگ تے چودھری محمد افضل خاں دحوالہ دتا جو چوہڑی نامے نوں وارث

دی تخلیق مندے ہن۔ ڈاکٹر جیت سنگھ سیٹیل ”ہیر“ توں وکھ کسے وی لکھت نوں وارث شاہ دا منن توں انکاری نیں۔ 149۔ سبط الحسن ضیغم وی اس ساری بحث توں ایہہ سٹاکڈھیا۔

”چو ہڑیڑی نامہ سید وارث شاہ جنڈیا لوی دی رچنا نہیں سگوں میاں وارث تارڑ

اس دے سر جہار ہن“۔ (5)

سید سبط الحسن ضیغم ہوراں دی اس کھوج نال ”وارث شاہ (زندگی اور زمانہ)“ دے لکھاری شریف گنجابھی، سجاد حیدر تے محمد آصف خان اتفاق نہیں کردے۔ کیوں جے سبط الحسن ضیغم دی پرکھ دا اصول ٹھیک نہیں، کہ جیہناں لکھتاں اندر ”وارث شاہ“ دا لفظ آیا اوہ وارث شاہ جنڈیا لوی دیاں نیں تے باقی وارث رسول نگری والے یا کسے ہور وارث دیاں نیں۔ ایس اصول نوں مکھ رکھیے تاں ہیر وچ چالیہہ مقطے ایجیے نیں جیہناں وچ وارث شاہ نہیں سگوں وارث آیا۔ (6) سو چا پدا اے جو ایہہ کھوجکار ”چو ہڑی“ نوں وارث شاہ دی تخلیق مندے ہن۔

وارث شاہ دی لکھی چو ہڑی 1913 دی چھپی ملی ہے۔ چو ہڑی اپنی عاجزی نال رب تے اوہدے محبوب حضور اگے گناہواں دی بخشش دی بینتی کردی ہے۔ چو ہڑی نوں مان اس کسب تے ہے۔ اوہ کہندی اے میں کائنات دے کھار توں وی پہلاں چو ہڑی ساں۔ اوہدے اس آکھن وچ کوئی شکوہ نہیں ہے۔ ہر تین مصرعیاں مگروں اس مصرعے دی دہرائی ہے۔

ہادی دے درباروں میں چو ہڑیڑیاں

چھٹ گئی کارو گاروں میں چو ہڑیڑیاں

لوکا ئی اس کم نوں کرن والے نوں نما نا سمجھدی ہے۔ بھید نہیں جاندا کوئی تے جے کر بھید جان لئے تاں چھپاؤندا اے۔ رب سر جہار اے اوہدا کرم تے مہاروڑیاں تے وی وسدا ہے۔ ہن چو ہڑی دسوی اے کہ میرا کم صفائی کرنا اے تے میں کام، کرودھ، لو بھ، موہ، ہنکار نوں چھان پھنک کے صاف کیتا تاں اندروں اصل نوں پالیا۔ اپنی محنت باجھ وی جو مالک دیوے مزدوری اوہ چپ کر کے لے لینا آں۔ جے بولاں تاں ساری محنت اکارت جاوے۔ شکوہ شکایت کوئی نہیں ہے۔ ڈکردھیان دی موٹگی نال نفس نوں کٹنی آں پراہیہ حرام کھانوں باز نہیں آؤندا۔

کی چوہڑے کی ذات چوہڑیاں دی لوک اسانوں ہسے
جس پایا تس چا چھپایا بھید نہ کوئی دسے
وارث عشق نہ پچھے ذاتیں فضل اروڑی دسے

ہادی دے درباروں میں چوہڑیڑیاں مچھٹ گئی کار وگاروں میں چوہڑیڑیاں
تن کھلواڑ آہیں کاہیں بھریاں درد گہایا
کام کرودھ تے لوبھ موہ ہنکار وکھ وکھ اڈایا
وارث بوبل ذات الہی دانہ نکل آیا

ہادی دے درباروں میں چوہڑیڑیاں مچھٹ گئی کار وگاروں میں چوہڑیڑیاں
سر تے بھار گناہاں چھجلی کلمہ ہتھ بھاری
پھڑ شوق ترنگی کوڑ ننڈیا گھنڈی گرد نتاری
وارث بوبل صاف کراں لے فضلوں وانیاری

ہادی دے درباروں میں چوہڑیڑیاں مچھٹ گئی کار وگاروں میں چوہڑیڑیاں (7)

چوہڑی آپنے کم نوں کردیاں جو اوکڑاں تے دکھ سہندی اے اوس نوں بیان کردی اے۔
سچے مالک نال عشق اے پکا جس پاروں ایہہ دکھ جرنی آں۔ دھکے ٹھڈے کھانی آں۔ ساریاں دا گند
چک کے گھراں دیاں صفائیاں کرنی آں تے کیہ مان کرنا اے اس اُتے، جونواں پرانا لھھے پالیا۔ جو سجرا
بیہا بھاکھالیا۔ صبر شکر کرنی آں بس سائیں دے دربار میری پت رہوے۔

گوہا تھین تے کُوڑا سٹن کارا ساڈی ایہا
نواں پُرانا کپڑا لیتا کھڑا سجرا بیہا
وارث کیہ بنیاد اساڈی مان نمائی کیہا (8)

ہُن آپنے کم توں اگے ودھ کے چوہڑی علم دی گل کردی اے۔ روزہ، نماز، حج، زکوٰۃ تے
سارا علم مالک دی رضا حاصل کرن لئی اے۔ چوہڑی سلوک دے ایہہ سارے پڑاں پار کر کے سچے
سائیں اگے جا کھلوندی اے۔ مان، گمان، آکڑ دی ننڈیا کردی اے۔ مینا نکا جیہا پچھی اے نمانا جیہا پر

ادہ ”میں“ دی ”نہ“ کردی اے تاں ای بادشاہاں دے ہتھاں تے بہہ کے عزت پاؤندی اے۔

خودی تکبر رب نہ بھاوے وکھ لیو جیس بھائے
حضرت سلیمان بھٹھ بھکایا یوسف مصر وکائے
وارث آره دھر زکریا سر تا پیر چرائے

ہادی دے درباروں میں چوہڑیٹریاں مٹھ گئی کار وگاروں میں چوہڑیٹریاں
میں میں کردی بکری الٹی گھل لہائے
عزازیل نوں خودیوں گل وچ لعنت طوق پوائے
وارث مینا میں نہ آکھیا تا شاہاں دست بہائے (9)

ایس جہان اندر نہ بادشاہ رہے نیں ہمیش تے نہ ای پیر پیغمبر۔ سھنے جانا اے۔ ایہہ دنیا
جھوٹھ واپسار اے سارا۔ جو ظلم کردے نیں ماڑیاں تے انت پچھتاؤں گے۔ میں تے پیراں دے دردی
چوہڑی آں۔ پیراں دی نظر تھیری اے میرے لئی۔ میرے پلے تے کجھ دی نہیں بس عاجزی ہے۔

پیر پیراں سر حضرت میراں چوہڑی ہاں جس در دی
مُریدی لائحف میں پڑھیا ہُن خوف نہ کوئی کر دی
وارث میں ساں دردی ہُن میں گیا سھ ڈر دی

ہادی دے درباروں میں چوہڑیٹریاں مٹھ گئی کار وگاروں میں چوہڑیٹریاں
عبدالقادر غوث الاعظم پیر اساڈا میراں
بیڑی غرق نکلائی پل وچ معاف کرے تقصیراں
وارث خاص مریداں کیہ غم توں دل وچ رکھ نظیراں

ہادی دے درباروں میں چوہڑیٹریاں مٹھ گئی کار وگاروں میں چوہڑیٹریاں
میں چوہڑی جناب عالی دی میں چنگا عمل نہ کوئی
چھڈ گمان ایمان پاؤسی مریداں لدھی ڈھوئی
وارث لاج پیا گل مُرشد کرم غلام کیتوئی

ہادی دے درباروں میں چوہڑیٹریاں مٹھ گئی کار وگاروں میں چوہڑیٹریاں (10)

چو ہڑی دے کم نوں علامت بنا کے شاعر نے جیون دیاں رمزاں بیان کیتیاں نیں۔ چو ہڑی جو رچھ ورتدی اے آپنے کم لئی بہاری، ترنگل، نوکری وغیرہ۔ ایہہ صرف باہردی صفائی نہیں کردے سگوں ایہناں دا اصل کم من اندر دے کوڑے نوں ہونجی اے۔ علم انسان دی وڈیائی اے پر جے ایہہ مان گمان بن جاوے تاں تباہی دی بن سکدا اے۔ چو ہڑی جو کوڑا چکدی اے۔ علم پڑھن والیاں تے پیسے والیاں دے گھراں نوں صاف کردی اے۔ شاعر اوس ماڑے، بے علم پیئے انسان دے مونہوں ایسیاں علم والیاں گلاں اکھوائیاں نیں جو سوچن دے راہ پاؤندیاں نیں۔ شریعت، طریقت تے معرفت توں حقیقت تک اپڑن والے سلوک دے اس اوکھے پینڈے نوں چو ہڑی آپنے کم راہیں سمجھدی اے۔

شریعتوں اگے لنگھ طریقت حقیقتوں معرفت جاواں

چو ہیں مکانی جھاڑو پھیراں تاں چو ہڑی نام سداواں (11)

ایہہ جیون سدا رہن والا نہیں۔ سواس دا کیہ مان کرنا۔ سچے سائیں دے حضور حاضری ویلے نمائے نوں ای مان ملنا اے۔ چو ہڑی اس سماج دی سمجھ توں پینی تے رڈی ہوئی ہستی اے پر آپنے کم تے راضی اے۔ درگا ہوں جو فرض چو ہڑی نوں سوچیا گیا اوہ ہر پل اوس فرض نوں ادا کر رہی اے۔ شاعر نے چو ہڑی دے پورے جیون نوں رمز بنا کے ورتیا اے، بندے دے جیون دی۔ دُھروں کیہ کم بندے دے ذمے لگا؟ بندہ آپنے علم دی وڈیائی تے بادشاہت دی شان وچ اوس فرض نوں بھل گیا۔ ظلم کمان لگا مظلوماں تے۔ بھل گیا جے جیون تے مگن ہارا ہے۔ جد سچے سائیں دے دربار حاضری ہوئی تاں کیہ جواب دیوے گا۔ چو ہڑی علموں وانجی، ذاتوں ماڑی پر سچے سائیں نال یاری ہے۔ آپنا فرض نہیں بھلی۔ ساریاں دکھاں نوں جریا، اوکڑاں وچوں لنگھی پر سائیں دی رضا پان لئی آپنا کم پورا کیتا۔ مستری خدا بخش صبر کوئی گنا نام شاعر اے جس ”چو ہڑی“ لکھی اے بڑے سادہ لفظاں وچ چو ہڑی دے سارے کم دا نقشہ اٹکیا اے جدوں چو ہڑی کم کرن لئی نکلدی اے، تے پوش پوش دا آوازہ لاؤندی اے تاں جے لوکیں پاسے ہو جان تے گھر ہستناں آ پینیاں شیواں سانجھ لین۔ چو ہڑی دی چکی ہوئی پلیتی توں آپنا سامان بچا لین۔ چو ہڑی لوکاں دا گند سارا چکدی اے تے لوک ای اوس نوں رڈ دے نند دے تے دُور رکھدے نیں۔

میری ذات کمینی چوہڑی
 کراں تیاری اٹھ سویرے
 پھرنا گلی کوچے ہر دیہے
 لوکی آکھن دُوری دُوری

نکل گھروں جد باہر جاواں
 ہرکے دوارے خیر مناواں
 لوکی آکھن دوری دوری

سُن آواز میرا مسرائی
 آکھے ٹھہر ذرا جھدرانی
 لوکی آکھن

ہو لاچاری مشکل بہاری
 دُور دُور کہہ خلقت ساری
 لوکی آکھن دُوری دُوری

لاہ کوٹھا گند سر تے چاواں
 اُلٹی سو سو بھڑکاں کھاواں
 لوکی آکھن دُوری دُوری

گندی گھری پاخانی دھواں
 لکھے لیکھاں نوں پئی رداں
 لوکی آکھن دُوری دُوری

بیہا بچیا جوٹھا کھانا
 تلیا چھجیا نواں پُرانا
 میلا کپڑا ادھورانہ
 ایہہ میری مزدوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

ٹلدا سجرا بیہا کھاواں پائی دھو دھواندی پاواں
نت سائیں دا شکر مناواں نیا امر ضروری

لوکی آکھن دُوری دُوری (12)

اجھے تیک ”چوہڑی“ وچ شاعر نے چوہڑی داکم تے اوس کم پاروں چوہڑی اُتے بیتن والیاں دُکھاں تے پیڑاں نوں بیان کیتا۔ ہن اگے اوہ آپ چوہڑی بن جاندا تے دنیا دیاں تکلیفاں توں آزاد ہو کے رب دے فضل اگے سر نوادیندا اے تے دُعا کردا جے جگ وچوں بُرائیاں ہونج لئی میں ساریاں بُرائیاں آپنے ناویں لالیاں نیں۔ سارا کجھ مٹا کے آپنی ہستی دی اصل ہونج لئی اے تے وحدت پائی اے۔ لوکاں دے دلاں نوں صاف کرن دا آہر کیتا تے آپ بُرائی کھٹی اے۔ پھیر آپنے آپ نوں نیواں کرے۔ رب دے اگے بخشش لئی پیش کیتا تے قدرت نال اک ہون دا احساس ہو یا تے اس نے سکھ دتا۔ سادہ تے آسان شاعری نے ”مستری خدا بخش صبر“ دی اس تخلیق نوں اوہ طاقت تے خوبصورتی دتی اے کہ ایہوں پڑھیا تے سلاہیا جاوے لفظ سادے نیں پر شاعری توں وانجے نہیں۔ چوہڑی نالے دیاں خصوصیات بڑی باریک شاعرانہ نظر نال ایہدے اندر سمو دیتیاں گئیاں نیں۔

آخر سوچ آئی من میرے عملاں باجھ نہ ہوں نبیڑے
چھڈ دنیا دے جھڑے جھیڑے پھڑیے پیر حضوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

آس منوں ہر اک دی لاه کے عیباندی برٹو کری چا کے
پنچی یثرب گمری جا کے چھڈ سبھ دنیا گلوڑی

لوکی آکھن دُوری دُوری

دُکھیا ری دُکھ درداں ماری پیش نبی ونج کیتی زاری
آئیاں تیرے در او گنہاری میں گوا کے موڑی

لوکی آکھن دُوری دُوری

توں سُنیاں محبوب الہی بخشش کارن در تے آئی
ہاں میں بھی آدم دی جانی جدھی خلافت پوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

کیڈا اوئے فضل کمایا سخن و اقرب گھنڈ اٹھایا
میں کر درس سیں جھکایا عرض غرض ہوئی پوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

ہونجیا جگ لئی ہونج رُرائی چھڈ جد رمز حقیقی پائی
اندروں باہروں ہوئی صفائی پڑھیا کلمہ نوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

آپنی ہستی ہونجی ساری اسدے نام دی پکڑ بھاری
خودی تکبر میں سٹ ہاری بغض حسد مغزوری

لوکی آکھن دُوری دُوری

میں وحدت دا ساتی پایا جس نے جام توحید پلایا
پیندیاں سار نشہ انگ آیا وحدت صبر صُبوری

لوکی آکھن دُوری دُوری (13)

چو ہڑیڑی نامے وچ آئے کسب چکھے اک لمی تاریخ اے۔ ایس کم نوں کروان والے کم کرن والیاں نوں پینا جان دے نیں۔ ایس کم دی عینہہ میل بندی نال ای پئی میل بندی پاروں ای شہر بنے جتھے امیر لوکاں رہنا۔ مغلاں دے دور وچ وڈے وڈے شہر آباد ہوئے شہراں وچ امراء وال دیاں حویلیاں ہونیاں تے نال ای اوہناں دے کم کرن والے کیاں دے گھروی ہونے۔ اکبر دے دور وچ لاہور بھتوں وڈا شہر سی۔ 5 لکھ آبادی دا کوئی فلش سسٹم موجود نہیں سی۔ بھتوں اوکھاتے ضروری کم چو ہڑیاں داسی۔ شہر اکدن وی نہیں کڈھ سکدے سن اس کم توں بغیر۔ کوٹھے لاہون دا کم عورتاں

کردیاں سن کیوں جو پردہ سی تے مرد گھراں وچ نہیں سن جاسکدے، سو عورتاں بادشاہ دے محل توں لے کے نکلے پیشہ ور گھراں تک ایہہ کم کردیاں سن۔ سارا گنداک تھاں اکٹھا کردیاں تے پھیرا وہناں دے مرد ایس نوں شہروں باہر سٹ کے آؤندے۔ چو ہڑیاں دے اپنے گھر وستیوں باہر ہوندے۔ جے دس گھراں لئی وی اک چو ہڑی ہووے تاں بیچ لکھ آبادی دے شہر لئی کیناں ہون گئیاں؛ فلش سٹم تے بہت چکھوں آیا اے۔ سن 47ء توں پہلاں پنجاب دے چند گھراں وچ ای فلش سٹم ہووے گا۔

چو ہڑیاں داکم ایناں وڈا تے ضروری سی پرسبھ توں بہتا ڈھکار یا ہویا ریا ہویا سی۔ اوہناں دی صحت، تعلیم، رہن سہن داکوئی فکر نہیں سی کسے نوں کیوں جو اوہناں نوں مخلوق وچ گنیا ای نہیں سی جاندا۔ چو ہڑے ایسی ذات نیں جو ہر مذہب وچ رڈے ہوئے نیں۔ سماج نوں سمجھن والے شاعراں واسطے چو ہڑیاں تے چو ہڑیاں داکم اک علامت بن گیا۔ چو ہڑی زندگی نوں صاف کرن تے صاف رکھن دی علامت بن گئی۔ چو ہڑی شاعری وچ اوہ ہستی اے جیہڑی انسان دے ذہن تے روح نوں بُرائیاں توں پاک کردی اے۔ ایس عمل دے دوران اوہنوں اپنے آپ نوں سبھ توں نما نایا نیواں بنا کے رکھنا پیندا۔ اپنے سکھ آرام تے آسائش دیاں خواہشاں نوں سماج دیاں دیتاں ہویاں بُرائیاں توں پاک کرن لئی پہلے آپ اوہناں بُرائیاں توں پاک ہونا پیندا اے۔ چو ہڑی ناملے دیاں چو ہڑیاں اوہ پاک نفس والے جی نیں جیہناں نے اپنے آپ نوں سودھ سدھار کے ایس قابل بنایا اے، کہ اوہ ڈوجیاں دیاں کمزوریاں تے خرابیاں نوں سودھ سدھار سکے۔ چو ہڑی ناملے وچ چو ہڑی دی مشکل زندگی دانقشہ وی پیش کینا گیا اے۔ ڈوجیاں دی نفرت تے ڈھکار سبھ کے اوہناں نوں صاف ستھراتے پاک رکھنا بہت مشکل کم اے۔ اس کم نوں کرن والے جی اپنے اندر اک خاص سچائی تے طاقت پیدا کردے نیں۔ جھوٹھے پبے تے گزارا کردے نیں۔ اوہناں دا پورا رہن سہن ڈکھاں تے تکلیفاں نال بھریا ہوندا اے۔ ڈوجیاں دی زندگی نوں آسان بناون دی لگن پاروں اوہ اپنیاں تکلیفاں تے ڈکھاں نوں بھلا دیندے نیں۔ چو ہڑی دے کم ونگر اوہناں دے کم کرن داسامان دی چو ہڑی ناملیاں وچ علامتی رُوپ وچ ظاہر ہویا اے۔ جھاڈو، جھجھلی، ترنگل، ٹوکری علامتاں نیں اوہناں خوبیاں تے عملاں دیاں جیہناں راہیں دلاں، دماغاں تے روحاں دی صفائی داکم پورا ہوندا

اے۔ جیویں شاہ حسین نے لکھیا اے:

دھیان دی چھلی گیان دا جھاڑو، کام کرودھ نت جھاڑوی

شاعراں نے چوہڑی دے کم تے اوہدے کم وچ ورتے جان والے اوزاراں نوں علامت بنایا اے، تے ایویں کوئی نقشہ نہیں اُلکیا چوہڑی دے جیون دا، سگوں اوہدے درد نوں محسوس کر کے آپنے آپ نوں اک چوہڑی سمجھیا تے اوس دکھ تے تکلیف نوں آپنے اندر جڑ کے پھیر شاعری وچ بیان کیتا۔ آپنی شاعری نوں چوہڑی دے کم نال جوڑیا۔ جیویں چوہڑی باہر دی صفائی کردی اے اُنج ای شاعری لوکائی دے اندر دی صفائی کردی اے، تے گند نوں صاف کرن لکھیاں جیویں چوہڑی دکھ جردی اے شاعری دکھ وچوں لنگھدا اے۔

iii- بافندہ نامہ

فرد فقیر ہوراں دا لکھیا ”بافندہ نامہ“ دیکھنے آں۔ اس وچ فرد فقیر ہوراں جو لاہر دے کسب نوں رمز بنایا اے۔ ”بافندہ نامہ“ وچ فرد فقیر ہوراں آپنے لکھے ہوئے ہور کسب نامیاں بارے وی دیا اے۔ جو اوہناں آپنے شاگرداں دے آکھن تے لکھے۔ فارسی وچ اوہناں کسب نامہ کاسیماں نثر وچ لکھیا پڑھیا تے آپ نظم وچ لکھیا۔

شاگرداں تھیں مجلس اندر دوسونھی بہندے
 اک ملاں دوسونھی نوری علما و اندا خادم
 اک دوسونھی حجام اساڈا خدمتگار قدیمی
 دونویں طالب علم ہمیشہ اک بانی اک صافی
 بہتے خادم کم نہ آون ہوندے سٹے خالی
 کاسیماں دا کسب نامہ میں اس دے کہے بنایا
 فیر حجاماں دا کسب نامہ میں دوجے خاطر کہیا
 شاگرداں دی خاطر دونویں قصے اساں اٹھائے

فرد فقیر ہوراں جو لاہر دے کسب دی دویائی لئی ایس کم نوں قدرت دے کم نال جوڑیا

اے۔ قدرت داکائنات نوں بناون شاعر اِنج ویکھد اے، جیویں جولا ہے دی کھڈی تے ونوون کپڑا
 اُنیا جارہیا اے۔ کپڑے دیاں قسماں نوں قدرت دیاں بنائیاں شیواں لئی رمز بنایا اے۔ جیویں چوٹی
 توں مُراد چار عناصراگ، ہوا، پانی، بٹی، ہینسی، بندے دے پنج خواص، مٹھسی، چھ طرفاں، سَت جہاتی،
 ست ستاریاں دی گردش، اٹھسی، اٹھ پہرنیں جیہناں وچ 64 گھڑیاں نیں۔ نویں نوستارے نیں۔
 باراں بُرجاں توں مُراد ویلا اے تے، ویلے دے رنگ نیں جولا ہے دے بنائے کپڑیاں وچ۔ قدرت
 دے بنائے اک رُوپ دا جولا ہیپا پورانا پ تیار کردا اے تے اِنج آپنا حصہ قدرت دے کم وچ پاؤند اے:

روز ازل دے کاریگر نے جیہڑی نئی دگائی	بھوں بھوں نالی دے وچ وڈی باہر قدم نہ پائی
اڈل چوٹی اربعہ عناصر آدم دے گل پائی	فیر حواساں خمہ ہینسی کہی حرص لگائی
سَت جہاتی دی کیا مٹھسی خالق چھک تنائی	سَت ستاریاں دی لے سستی گردش فلک بھنوائی
اٹھ پہر دی اٹھسی اندر چونسٹھ گھڑیاں آون	نوستارے نویں ون دے لہندے چڑھدے جاون
وہ دنیا تے ستر آخر ونے ہزاری کوئی	باراں بُرجاں دی ہے جھل مِل فردا پسے سوئی
تیرا نانو پڑھاں دن راتیں تہدہ بن ہو نہ کوئی	بدیاں دے ول پانہ سانوں دسیں راہ نکوئی
جیہا قد بنایا صالح تیہا جامہ سیتا	فردا اینوں باجھ فرد دے جوڑا جوڑا کیتا
ایہہ پیرا ہن پورا ہویا آدم دی کل بنیا	نال ارادے گزرنے صاحب ساڈے ترے ہتھ بنیا (15)

جولا ہے داکم کوئی ماڑا تے پہنا نہیں تے نہ ای ایہہ کوئی معمولی کم اے۔ ایہہ خاص کم اے جس
 نوں نبیاں، ولیاں تے عالماں نے اپنایا۔ شاہِ حسین تے کبیر ورگے سُر ت جگان والے ایہو کم کردے
 رہے۔ عام بندے داکم ای نہیں ہے جو ایہہ کسب کمائے۔ کسباں دی ڈھیر گنتی ہے۔ قدرت دا بنایا ہر
 کسب ای اچرج ہے۔ کسب، سُر ت، سمجھ، گیان ہے۔ رِزق تاں جو لکھیا ہے دُھروں ملنا ای ہے۔
 چار ہزار چوتالی کسب یاں اک ہزار چالیہہ ہنر گنوائے نیں فرد فقیر نے۔ پر سارے کسباں وچوں وڈیائی
 زراعت تے جولا ہے دے کسب نوں لکھی اے۔

کسباں دا کجھ اوڑک ناہیں چار ہزار چوتالی
 بعضے آکھن ہنر کتنے اک ہزار تے چالی

برسر کساندے کسب چنگیرا پھڑن زراعت وُنا

اوه روزی ایہہ پردہ اُس دا ایہہ مسئلہ بہہ سُنا (16)

جولاہے دا کھڈی لاون تے چلاون، کپڑا اُن، کپڑے دیاں قسماں، تانا، پینا، نلی، کانے،
سُوت ویاں قسماں ہر شے نوں فر دقیر نے رمز بنایا اے قدرت دے کم دی۔ ہُن ایسے رمز نوں شاعر نے
آپنی شاعری لئی ورتیا اے۔ شاعری دا فکر، خیال، وزن، بحر ساریاں نوں جولاہے دیاں کماں تے کم
وچ ورتے جان والے رچھاں راہیں بیانیا اے۔

دوویں پیر فکر وچ پھاتھے دل نے اوندھی پائی
لائی پان برابر اُسُنوں تیل نہ بہتا پایا
نال محبت ہانڈی چاہری تاں ایہہ عشق پکایا
بہت کار گیر ویکھن آئے جاں میں تانی لائی

جا ایہہ شعر وُن میں بیٹھا کھڈی جا بنائی
گنڈھ گنڈھ دھاگے عقل فکر دے خاصہ شعر بنایا
اگ شوق دی آب شرم دی آلا خوب پہایا
سُوت اٹھسی، ستسی دے وچہ چونسی نہ وگائی

آن جوتے ڈھلے ہوئے وُنا بھوں نہ جائے
اُلجھ پئے دل اندر دھاگے سدھے کسے نہ کیئے
گنڈھنیاں سبھ کر کر تھکے پین چکے سولے
پالے تھوں نلی نہ وگے رہندے نالے نالے
یار جھیرے ننگے ڈٹھے تا ہُن وُنا آیا
دنیا تخت لباس چنگیرا بھرم ایسے وچ پردا (17)

کنگھی نویں وہم دی بدھی دھاگے اوه اٹکاوے
دسی ہوئی گل نہ جانن جیہناں پیالے پیئے
جُوی تند دھرا ہوں ٹٹی سوہن جُوے نہ مولے
نہیں تے اگے دُندے آہے پرکالے پرکالے
پر آخر کلا ہمت والا دل تے ٹھوک لگایا
جیوندیاں دی زینت خوبی مویاندا ہے پردا

شاعر آپنی شاعری راہیں لوکاکی دی سُرت جگا کے سوچ دے راہیں پاؤندا اے۔ بالکل اُنج
ای جیویں جولاہا کپڑا بنا کے ننگ کجا ہے۔ شاعر دے نیڑے کسب شرع اے۔ جس وچ جیون لنگھدا
اے تے اس کم دا مل تاں ای پیندا اے جے طریقت داراہ پتا ہووے تے اکھ حقیقت تے نکی رہوے۔
معرفت دا پانی دل نوں دھووے تے رب تے توکل رکھے۔ جس دا ایہہ سوتراے اوس لئی دل اندر شک
نہ لیاوے۔ ایہو اولیاواں دا طریق اے۔ چنگا سوتراوی ایہوای اے مندا نہ بولنے نہ سُنیئے تے نیویں پا

کے بھناں پیار وچ ریپئے۔ جولاہے دا اک اک عمل تے اک اک رچھ علامت بن گئی اے زندگی دے مختلف عملاں دی، قدرت دے کماں دی، شاعری دی۔ جولاہے دی ایہہ کھڈی مسلسل چل رہی اے تے نت نواں اُن رہی اے۔

اک سورہورستا ہٹھ گز دی تانی منکے لایئے
ٹھوک ٹھوک کے دُنے چٹیری ناں کوئی چورایئے
بافندگی دے عدد جتنے اتنے فرد بنائے
گنجھ مروڑی تاوچ رکھی گن گن دھاگے پائے
جیکو دھاگا ٹرنا دیکھو دیکے گنڈھ سنوارو
دیہو دعا مصنف نوں ایمان سلامت یارو
یاراں سے تریٹھ برسوں سنہ نبی دا آیا
ایہہ رسالہ کامل ہو یا حکم دھراہوں آیا
(18)

iv- جُلاہی

اُستاد کرم دی لکھی ”جُلاہی“ کبت وچ ہے۔ جُلاہی نال گل کر کے اوہنوں کم دادھیان دواندے نیں۔ سستی چھڈتے ترکھی ہو کے جھٹ پٹ کم مُکالے۔ تانی دے جھٹ نے پٹ پورا لینا اے۔ کانے ناپ کے گڈتے دھاگہ گن کے ورت کدھرے بھل نہ جائیں۔ مُوئیکلی دی پان لائیں نوں۔ نام دی نلی چلاتے پڑیاں پا کے رتا پٹ لاکے سوہنا سجا پھبا کے تیار کر کپڑا اپنا۔ آپنی کبتی نوں نما ناناں سائیں اگے پیش کریں تے رب دے فضل تے مہر نال پار لگ جائیں گی۔ شاعر نے کانے، دھاگے، پٹ، پان لانا، نام دی نلی، سبھ رمزوں ورتیاں نیں۔ اصل دا جو مالک اے، اوس نے لیکھا لینا اے۔ اوہنوں حساب دین لئی تیاری رکھنی ضروری اے۔ کون جانے کس ویلے ادھ اپنا حساب منگ لوے۔ جُلاہی نوں ”نی“ کہہ کے بار بار بُکلا یا اے۔ اپنیت دارنگ جھلکد اے ایس بُکلا رے وچوں۔ کل تے نہ کم نوں سٹ، اج ای مُکالے۔ کدھرے اج دانہ کیتا کل جھورانہ بن جاوے:

سُن دنیا دی گل کوئی گھڑی کوئی پل لے لے کانے مُٹھے چل

نی جُلاہی نی

چل اج، چھڈ کل ذرا میہوے اُتوں ہل کاہنوں ہتھ مل مل پچھتایئے نی

نی جُلاہی نی

جیویں جھڈان بن اٹھ تاناں چل تن اینویں کملی نہ بن سہرائیے نی
 نی جلائیے نی
 فیر کہیا نن دن جدوں بھج گیا کن فیر سوت ہندائے سن، تھہ پائیے نی
 نی جلائیے نی
 نالے تک گل سن کانے گڈ من من دھاگے سٹ گن گن، مھل جاییے نی
 نی جلائیے نی
 کانے پٹ پن پن تانی چک چل بن لایے پان من من تے مکایے نی (19)

v- گجری

اُستاد کرم امرتسری ہوراں دی لکھی ”گجری“ وچ، گجراں دے کم اوہناں دے جیون دیاں اوکڑاں تے اوہناں دیاں سوچاں لبھدیاں نیں۔ محنت باجھ پوری نہیں پیندی تے من ہور ہور راہ سوچدا اے۔ پراہیہ کم کیوں جے عام کاروبار وانگ نہیں ایس لئی نال ای گناہ دی چتاوی ہون گندی اے، تے مزد دھیان بھدے پالنہارول جاندا اے، تے اوس اگے بنتی اے۔ آپنے آپ نوں وی سمجھاوے اے۔ انسان اعلیٰ ترین مخلوق اے رب دی، تے بھیرے کم بندے نوں بندیا کی دے درجیوں تھلے سٹ دیندے نیں۔ دنیا وچ رہندیاں اوکڑاں جر کے چنگے ماڑے دی نکھیر کرنا تے کراہے نہ پینا ای بندے دا مقام اے۔ شاعر نے گجراں دے کم دی ساری کہانی ”گجری“ کولوں سنوائی اے۔ گجریاں پشو چار دیاں، سانھدیاں، دڈھ چونڈیاں، وچھدیاں گوبھا تھپدیاں تے نال گھر داری وی کردیاں نیں۔ شاعر نے دو صفحیاں وچ ”گجری“ دا پورا جیون اُلیک دتا اے۔

جداں سوئے گی،	تدوں چوداں گی،	پھیر وچن جاواں گی
رڈکاں گی،	مکھن کڈھاں گی،	پیواں پیواں گی
تن دیندی تے	بچ کھاندی اے،	دوکتھوں لیاواں گی
جی چاہندا پانی	پا وچھاں،	گھانا نہ کھاواں گی
جداں سوئے گی	تدوں چوداں گی	پھیر وچن جاواں گی
رڈکاں گی	مکھن کڈھاں گی	پیواں پیواں گی
تن دیندی تے	بچ کھاندی اے	دوکتھوں لیاواں گی
جی چاہندا پانی	پا وچھاں	گھانا نہ کھاواں گی

کوئی لاٹو پا کے دیکھے گا، کیتتا شرماواں گی
 جی کسب دا اے جدوں جاواں گی، کیہ منہ دکھاواں گی
 گھٹ پانی پا کے میں کاہنوں پئی کا نگ بناواں گی
 اوہ بخر گناہ بن جائے گا، پئی غوطے کھاواں گی
 پاوچھی نوں جھڈ دینی آں، تن توں بھی گھٹ جاندا
 باقی ڈھائی رہ جاندا اے، کیہ ایس کھواواں گی
 جیوندی مر جاواں گی
 کس طرحاں چھپاواں گی
 ایمان گواواں گی
 وچے رڑھ جاواں گی
 مُنڈا دھاراں لیندا
 اتے میں کیہ کھاواں گی (20)

vi- چھیاری

”چھیاری“ مونث اے ”چھیار“ دی۔ چھار چڑے دا کم کر دا اے۔ کسب اُتے ہوئی ذات دی ونڈتے کسب پاروں سماج وچ ملن والے مقام نوں اساڈے شاعر نند دے آئے نیں۔ محنت کر کے اناج اگاؤن والا، کپڑا بناؤن والا، چڑاسی کے پیر لئی جی بنائون والا، پینا تے نمانا کیویں ہو گیا اے۔ کلاسیکی شاعراں نے ایہناں ساریاں کسباں دی وڈیائی کیتی اے۔ تے شاعری وچ خاص مقام دتا اے، ایہہ کسب کماؤن والیاں نوں وی۔ اُستاد کرم امرتسری ہوراں ”چھیاری“ لکھی اے۔ چھار دی جو تھاں اے سماج وچ اوہو ای درجہ اوہدی سوانی داوی ہے۔ محنت کر کے لوکاں دے پیریں جتیاں بنا بنا کے تے گنڈھ گنڈھ کے پوان والے ایہہ لوک آپ ننگے پیریں جیوں لنگھاؤندے نیں۔ جیہناں دے سکھ لئی جتیاں بنا کے دتیاں اوہناں دے ای گھڈے ایہناں کسبیاں لئی ہوندے نیں۔ اپنی محنت مگروں وی پوری نہیں پیندی تاں چھیاری آپنا چھج تے بہاری لے کے دنیا دے بازاریں آ کھلوندی اے تے کم منگ دی اے۔ اک وپاری نال چھیاری دا ایہہ مکالمہ ہے۔ جو کم کروان والے تے کم کرن والے وچکار ہوندا ہے۔ وپاری اوس محنت دا مثل نہیں پاؤندا جو چھیاری کردی اے۔ اوہ تے ایس بازارے اصل دی کھوج وچ آئی سی۔ وپاری نال ٹا کرے مگروں اوہ حقیقت جان لیندی اے۔ جس بجن دی بھال وچ باہر پھردی اے پئی اوہ تاں اندر بیٹھا اے باہر تاں بس کوڑا کی کوڑہے۔

میں ذاتے دی چھیاری ہاں، توبہ عیاں تھیں عاری ہاں

بدکاری ہاں، بُریاری ہاں، سچ سچ میں او گنہاری ہاں

ہاں دس توں فیرکیہ چاہونی ایں، کیوں چھج لے لے کے آؤنی ایں
 ناں کرنی ایں نا پاؤنی ایں، پئی ضائع وقت وهاؤنی ایں
 پچھتاویں گی، پچھتاوانی ایں، توں آکھیں گی میں ماری ہاں
 کوئی دس پتہ دلبر دا وے، بوہا دس دے اوس دے گھر دا وے
 عاشق طالب نہیں زردا وے، اوہ پَر سُنیا بے پردا وے
 بانی ہے اوہ ہر ہر دا وے، تے میں اوہدے توں واری ہاں

انی سُن رَتے تیارے نی، جگ سارے توں نہ ہارے نی
 بوہے بند کر کے سارے نی، جے جی وچ جھاتی مارے نی
 تیرے گھر وچ یار پیارے نی، میں مُرشد تیتھوں واری ہاں
 آہنی ہستی نوں مچھٹیا میں، مچھٹ مچھٹ کے دلبر کھٹیا میں
 گیہوں کڈھیا کُوڑا سٹیا میں، نفس سرکش نوں مچھٹیا میں
 اُلفت نال پورا پٹیا میں، میں کرم بڑی بلکاری ہاں (21)

کسب نامیاں دی ایس پڑھت توں سہی ہوندا اے جو ایس صنف دی پچھان موضوع اے۔
 کسے وی کسب بارے دس پاوان والی شاعری کسب نامہ اکھواندی اے۔ بُنتر پکھوں اوہ کست، مثنوی، بند
 آدجودی ہووے۔ شاعر کسب دی اُچھتے کسب کاراں دی وڈیا کی کر کے ایہناں دی ہونددی دس پاؤندا
 اے جو ایہہ لوک چُپ چپتے اپنے کم آہرے لگے جیوں ٹورے وچ اپنا حصہ پائی آؤندے نیں۔ قدرت
 ولوں متھے اپنے ایس فرض نوں ایہہ نمائے عاجز جیہناں نوں کمی، پینا تے نچ جات گنیا جاندا ہے اوہ کتنے
 سچے جی نیں ایس کائنات اندر۔ سیال، ہنالا اپنے کم وچ بٹے رہندے نیں، کوئی اندروں لگن لگی
 ہونددی اے۔ اپنے کسب راہیں جیوں بھیداں دے جانوں تھی، اراج جھک دے پاڑیوں دکھ ہو، قدرت
 دے دتے سُنناں نوں مخلوق دے سکھالی لئی ورتیندے راضی نیں اپنے آپ وچ۔ جانوں نیں ایس گل
 دے وی جو ایہہ ویرا ایہناں دے کیتے دا مل پایا نہیں سکدا، ایہہ آپ سکھنا اے تے ایس سچے کم دا
 منظوری بس قدرت کول ہے

حوالے

- 1- ساہت کوش، رتن سنگھ جگلی، ڈاکٹر، پیالہ: پبلیکیشن بیورو پنجابی یونیورسٹی، 1989ء، ص 375
- 2- احمد یار دے کسب نامے، اسلامی ہدایت دے سوئے، شہباز ملک، کھوج، جھیمپا، لاہور: جولائی-دسمبر 1980ء، جلد 3، شمارا 1، ص 79، 80
- 3- کافیاں شاہ حسین، لاہور: مجلس شاہ حسین، مارچ 1966ء، ص 67
- 4- سیف الملوک، میاں محمد بخش؛ شریف صابر، لاہور: سیداجمل حسین میموریل سوسائٹی، 2002ء، ص 488
- 5- وارث شناسی، سبط الحسن ضغنم، سید، لاہور: لہراں ادبی بورڈ، 2004ء، ص 47-52
- 5- اوہی، ص 54
- 6- وارث شاہ (زندگی اور زمانہ)، شریف کنجاہی، سجاد حیدر، آصف خاں، محمد، اسلام آباد: لوک ورثہ، احمد پبلی کیشنز، ص 139، 140
- 7- چوہڑی، میاں وارث، لاہور: غلام رسول منشی عالم، 1913ء/1331ھ، ص 3
- 8- اوہی، ص 4
- 9- اوہی، ص 5
- 10- اوہی، ص 7، 8
- 11- اوہی، ص 5
- 12- چوہڑی، مستزی خدا بخش، لاہور: بھائی دیا سنگھ پبلشر و تاجر کتب، سن، ن م، ص 2-4
- 13- اوہی، ص 4-6

- 14- دریائے معرفت، خولید فریقیر، لاہور: اللہ والے کی قومی دکان، سن، ن، م، ص 6
- 15- اوہی، ص 5
- 16- اوہی، ص 7
- 17- اوہی، ص 7, 8
- 18- اوہی، ص 13
- 19- کرم پھلواری، کرم امرتسری، نوشہرہ: میجر عبدالکریم خان ریٹائرڈ، سن، ن، م، ص 119
- 20- اوہی، ص 121
- 21- اوہی، ص 115

